

भारतातील बौद्ध धम्म : सामाजिक-राजकिय इतिहास उत्क्रांती पतन, पुनःउदय आणि परिवर्तन

डॉ. लालचंद किसन रामटेके
अशोक मोहरकर महाविद्यालय
अडयाळ जि. भंडारा.

प्रस्तावना :-

बौद्ध धम्माचे संस्थापक गौतम बुद्ध हा क्षत्रिय कुळातील असून कपिलवस्तू येथील शाक्य राजा शुद्धोधन आई मायावती यांचा पुत्र होय. त्याचा जन्म कपिलवस्तू जवळच लुंबिनी येथे इ. स. पू. ५६७ मध्ये वैशाख पौर्णिमेला झाला. त्या ठिकाणी सम्राट अशोकाने उभारलेला स्तंभ तो प्रसंग सांगण्यास अजूनही उभा आहे. बालपणी त्यांचे नाव 'सिद्धार्थ' असे ठेवले होते.

सिद्धार्थाचे पूर्वायुष्य ऐहिक सुखाने परिपूर्ण अवस्थेत गेले. वयाच्या एकोणविसाव्या वर्षी यशोधराशी त्यांचे लग्न झाले. पुढे त्यास पुत्र प्राप्ती झाली व मुलाचे नाव राहूल ठेवण्यात आले. नंतर रोहिणी नदीच्या प्रश्नावरून उदभवलेल्या पेच प्रसंगानंतर सिद्धार्थाने गृहत्याग केला. यास गौतम बुद्धाचे 'महाभिनिष्क्रमण' ;जेमळतमंज कमचंतजनतमद्ध असे म्हणतात.

योगसाधना व आत्मक्लेश या मार्गाचा सात वर्षे अनुभव घेऊनही त्याच्या मनाला समाधान लागेना. तेव्हा तो गयेजवळ ऊरूवेला अरण्यात तपक करण्याकरिता गेला. तेथे एका पिंपळाच्या झाडाखाली बसला असता त्याला ज्ञानप्राप्ती झाली. त्याला ज्ञानाचा बोध झाला म्हणून 'बुद्ध' व त्या वृक्षास 'बोक्षिवृक्ष' म्हणू लागले. बुद्धाला शाक्यमुनी सिद्धार्थ व तथागत वगैरे नावानेही ओळखतात.

ज्ञानप्राप्ति नंतर गौतामाने आपल्या तत्वांचा प्रचार प्रथम सारनाथ जवळील मृगवनात केला याला 'धम्मचक्र प्रवर्तन' असे म्हणतात. येथे त्यांना पांच शिष्य मिळाले. यानंतर त्यांनी आपली तत्वे अनेकांना सतत पंचेचाळीस वर्षे पटवून सांगितलीत. राजा बिंबीसार याने प्रजेसह त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. मगधपासून माळवापर्यंत गौतम बुद्ध खूप

हिंडलेत. आपल्या तत्वप्रसारासाठी त्यांनी प्रचारकांचे संघ स्थापन केले. हे प्रचारक संघ बनवून लोक भाषेत गौतमाच्या तत्वांचा प्रचार करू लागले. अशाप्रकारे यशस्वीरित्या बौद्ध धर्माचा पाया घालून गौतम बुद्धाने वयाच्या ऐंशिव्या वर्षी कुषिनगर येथे इ. स. पूर्व ४८७ च्या वैशाखी पौर्णिमेच्या रात्री आपला देह ठेवला. यास 'महापरिनिर्वाण' असे म्हणतात.

बौद्ध धर्माची तत्वे :

गौतम बुद्धाने आपले तत्व 'आयुष्य हे दुःखमय आहे.' या मूलभूत कल्पनेपासून घेतले. दुःखापासून मुक्त होण्याचा मार्ग सांगितला. त्यात प्रमुख चार तत्वे आहेत. त्यांना 'आर्यसत्ये' म्हणतात. ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १. दुःख :-** जग दुःखमय असून जन्म, जरा, रोग, निराशा, मृत्यू हे सर्व दुःखमय आहे.
- २. दुःख समुदाय :-** दुःखाचे मूळ कारण तृष्णेमध्ये सापडते. तृष्णा व लालसा यापासून दुःखाची निर्मिती होते.
- ३. दुःख निरोध :-** लोभ वा तृष्णा नष्ट झाल्याशिवाय दुःख मुक्त होता येत नाही. याकरीता स्वार्थ व तृष्णा नष्ट झाली पाहिजे.
- ४. दुःख समुदायनिरोध मार्ग :-** दुःख दूर करता येते. दुःख नष्ट करण्याचा मार्ग म्हणजे अष्टांग मार्ग होय. अष्टांग मार्गास चौथे आर्य सत्य मानले जाते.

अष्टांग मार्ग :-

आठ गोष्टी यात सांगितलेल्या आहेत. सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाक, सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती व सम्यक समाधि.

या अष्टांग मार्गाच्या जोडीला बुद्धाने शील संवर्धन व्हावे याकरिता आपल्या अनुयायांना मार्गदर्शनार्थ पाच नैतिक नियम घालून दिले. त्यांनाच पंचशिल 'असे म्हणतात. ही पांच तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अहिंसा :- प्राण्यांची हत्या करू नये.
२. सत्य :- खोटे बोलू नये, नेहमी सत्याने वागावे.
३. अस्तेय :- जे आपले नव्हे त्याबद्दल अभिलाषा बाळगू नये
४. ब्रम्हचर्य :- ब्रम्हचर्याचे पालन करावे. व्याभिचार करू नये.
५. अपरिग्रह :- मादक पदार्थांचे सेवन करू नये.

गौतम बुद्धाने. एकंदरीत शील, समाधी व प्रज्ञा या तीन गोष्टिंना खूप प्राधान्य दिलेले दिसून येते. याच मार्गांचा अवलंब केला म्हणजे निर्वाणप्रत जाता येते. हीच बौद्ध धम्माची 'त्रिरत्ने' आहेत.

अशाप्रकारे प्राचीन काळी गौतम बुद्धाने यज्ञयाग, कर्मकांड, वर्णभेद, जातीभेद, रुढी, परंपरा या विरुद्ध बंड पुकारले. बुद्धाने वेद प्रमाण्य तसेच ईश्वराचे अस्तित्व मान्य नव्हते. गौतमाने आपल्या धर्म प्रसाराचे कार्य सुरळीत चालावे म्हणून अनुयायांचा 'बौद्ध संघ' स्थापन केला. त्यात प्रचारकांना संन्यस्त वृत्तीने राहावे लागे. सर्वसंग परित्याग करून जे प्रचार कार्य करित त्यांना 'भिक्षू' म्हणत व जे प्रपंचात राहून प्रचार करित त्यांना 'उपासक' म्हणण्यात येऊ लागले.

गौतम बुद्धाने आपल्या विनयशील व प्रभावशिल व्यक्तिमत्वाने अनेक शिष्य निर्माण केलेत. साधी राहणी व शुद्ध आचाराची शिकवणूक असल्याने अनेकांना त्यांचा विचार पसंत पडला. ते बौद्ध धर्माकडे वळले. तसेच पाली या भाषेचा धर्मप्रसाराकरिता स्विकार केल्याने बहुजन समाजास सहज आकृष्ट करता आले. बौद्ध धर्माचा लवकर प्रसार होण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे त्या धर्मास मिळालेला उदार राजाश्रय होय.

सामाजिक-राजकीय इतिहासाची उत्क्रांती :-

वैदीक धर्मातील जाती-भेद, ब्राम्हणांचे वर्चस्व या गोष्टींना हिंदु लोक कंटाळले होते. उलट बौद्ध धर्मात उच्च-निच्च असा भेद न करता सर्वांना समानतेची, प्रेमाची वागणूक दिली जात असे, त्यामुळे सामान्य जनतेचा पाठिंबा बौद्ध धर्माला फार मोठ्या प्रमाणावर मिळाला. इ.स. पूर्व ६ व्या शतकाच्या आधी भारतात वैदीक धर्माचा जबरदस्त प्रभाव होता. त्यातही ब्राम्हण संस्कृतीचा पगडा होता. गौतम बुद्धाने वैदीक धर्माला त्यातील ब्राम्हणांच्या अवडंबराला जातीच्या खोट्या अभिमानाला तिव्र विरोध केला. त्याच बरोबर ब्राम्हण वर्गाला ढोंगी ठरविले. फलज्योतिष्याचा उपहास करून यज्ञामुळे स्वर्ग मिळतो, नदीत स्नान केल्याने पाप नष्ट होते या अंधश्रद्धांवर कठोर प्रहार केले.

अशाप्रकारे तत्कालीन अंधश्रद्धांविरुद्ध सामाजिक जागृती निर्माण करून सिध्दार्थ गौतम महान समाजसुधारक ठरला. जन्माला महत्व न देता त्याने बुद्धीला व चारित्र्याला महत्व दिले. गौतमाच्या या क्रांतीकारी विचारांमुळे समाजात बुद्धीवादी, मानवतावादी विचारसरणी मुळ धरू लागली. त्याचाच परिणाम म्हणजे पुढील काळात वर्णव्यवस्था शिथिल होवून बौद्ध धर्माचे प्राबल्य वाढले. सर्व सामान्य जनतेला न समजणा-या वैदीक धर्माच्या जटिलतेतून गौतमाने सरळ सोपा मुक्तीचा मार्ग सांगितला. हा मुक्तीचा नवा मार्ग कर्मकांड विरहीत होता. कोणतेही कर्मकांड न करता, पैसा खर्च न करता, पुरोहितांची मदत न घेता, कोणतीही पुजा-पाठ न करता जिवनाचे अंतिम ध्येय साध्य करण्यासारखे तत्वज्ञान गौतमाने सांगितले होते. त्यासाठी फक्त संयम सदाचाराची आवश्यकता होती. अशाप्रकारे गौतम बुद्धाने भारतीय जनतेला नैतिक आचरणाचे महत्व पटवून दिले आणि ब्राम्हणांची जी समाजात दलाली चालू होती ती संपविली. एक प्रकारचा नविन वैज्ञानिक दृष्टीकोण समाजात रुजविण्याचा गौतम बुद्धाने प्रयत्न केले आणि तो अंमलात सुध्दा आला.

जैन धर्माप्रमाणे गौतमाने आपल्या उपदेशात अहिंसेवर भर दिला. प्राण्यांना ठार न करणे, एवढाच अहिंसेचा अर्थ अभिप्रेत नव्हता तर काया,वाचा मनाने अहिंसा अभिप्रेत होती. या तत्वज्ञानाद्वारे गौतमाने जनतेत प्राणीमात्रांबद्दल भुतदया निर्माण करण्याचे मोलाचे कार्य केले. त्यामुळे आपोआपच पशुबळी घेणा-या यज्ञ संस्थेचा लोप होऊ लागला. वैदीक धर्मातील अनेक जुटी, ऊणीवा गौतमाने आपल्या बौद्ध धर्मातून दूर केलेल्या दिसतात. मुख्य म्हणजे गौतमाने स्त्रि-पुरुष, उच्च-निच्च, श्रीमंत-गरीब असा कोणताही भेद न करता सर्वांनाच अपार करुणेने आपल्या जवळ केले. वरील भेदभाव व्यर्थ आहे, असे गौतमाने सांगून या गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले व सर्वांना समानतेने वागविले. त्यांनी प्रामुख्याने शांतीचा व सहनशिलतेचा संदेश दिला. तत्कालीन व पुढील काळातील राजांवरही ह्या शिकवणुकीचा प्रभाव पडला व त्यांनी आपल्या प्रजेपती प्रेमाची भावना ठेवली.

सम्राट अशोक यांचे उत्तम उदाहरण आहे, गौतमानंतर १६६ वर्षांनी होऊन गेलेल्या या मौर्य सम्राटाने जन कल्याणाचा मार्ग चोखाळून, पांजरपोळ, गो-शाळा, अन्न छत्रे, औषधालय इत्यादींची निर्मिती केली व त्याद्वारे आपली मानवाप्रती आणि प्राण्यांप्रती भुतदया व्यक्त केली. गौतमाने जातीभेदाला थारा न देता सर्वांना समान लेखून सर्वांनाच आपल्या धर्मात प्रवेश दिला. कोणीही बौद्ध धर्माचे निट पालन करून मोक्ष प्राप्त करू शकतो, असे गौतमाचे

प्रतिपादन होते. त्यामुळे ओघानेच समाजात ऐक्यभावना निर्माण होऊन जस-जसा बौद्ध धर्माचा संपुर्ण देशात प्रसार होऊ लागला, तस-तसा ऐक्य भावनेचाही प्रसार झाला. बौद्ध भिक्षुंनी भारताच्या बाहेरही बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. ह्या धर्मातील सत्य अहिंसा, नैतिक आचरण इत्यादी तत्वांचा शेजारील व दुर-दुरच्या देशांवर चांगलाच प्रभाव पडला. त्यामुळे मध्य आशिया, चिन, जापान, तिबेट, म्यानमार, आग्नेय आशिया येथे आजही बौद्ध संस्कृतीचा प्रसार झालेला दिसतो. परिणामी या देशांचे भारताशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण झाले. आजही आपल्याला या देशांमध्ये बौद्ध धर्माने आपला ठसा उमटवलेला दिसतो. या देशांमध्ये बौद्ध धर्म पोहचला होता, त्यामुळे हिंदू धर्मापेक्षा बौद्ध धर्माचा प्रसार विदेशात झाल्यामुळे तो आज विश्वधर्म मानला जातो.

गौतमाने हे तत्वज्ञान संशोधनातून चिंतन, मनन, चिकित्सक अभ्यास करून हे तत्त्व मांडले होते. त्यांचे हे तत्वज्ञान आज जगामध्ये बौद्ध धम्म म्हणून प्रसिद्ध आहे. गौतम बुद्धाने बौद्ध धर्माचे पहिले मार्गदर्शन सारनाथ येथे केले. येथून बौद्ध धर्माच्या प्रसाराला सुरवात झाली. त्याकाळी वैदिक धर्मात प्रचंड प्रमाणात कर्मकांड, व्रत वैतल्य, यज्ञयाग करणे, बळी देणे, दान देणे यांचे प्रचंड स्तोम माजले होते. हे केल्याशिवाय मोक्ष नाही असा वैदिक धर्म सांगत होता आणि हे करणे अनिवार्यच आहे, असा त्याकाळी गैरसमज होता. त्यासाठी बहुसंख्य लोकं ह्या कर्मकांडाला त्रस्त झाले होते. त्यातून त्यांना सुटका हवी होती, तेव्हा बौद्ध धर्म कर्मकांड विरहीत समोर आला. जो सर्वसामान्यांना समजेल, उमजेल, कळेल असा हा धर्म होता. कोणत्याही प्रकारचे विधी, यज्ञयोग, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये नसून गौतमाने मध्यम मार्ग सांगितला होता. त्यामुळे बरेच वैदिक धर्मातील लोकं बौद्ध धर्माकडे आकर्षित झाले होते. कारण गौतमाने बौद्ध धर्मात विज्ञानवादी दृष्टीकोन मांडला होता. या धर्मात कोणत्याही प्रकारच्या अंधश्रद्धा, रुढी परंपरा, चालीरिती आणि कर्मकांड नव्हते. तर हा धर्म विज्ञानवादावर आधारीत होता. म्हणून डह. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनेक धर्मग्रंथांचा अभ्यास करून शेवटी बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. तोच धर्म आपल्या दलित बांधवांना अंधश्रद्धेतून बाहेर काढू शकतो आणि त्यांचा उध्दार करू शकतो, त्यांनी त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ ला बौद्ध धर्माचा स्विकार केला.

गौतम बुद्धाने बौद्ध धर्माचा पाया घातला असला तरी त्या धर्माचा कळस होण्याचा मान सम्राट अशोकाला मिळाला. सम्राट अशोक हा क्रूर, रागीट आणि खुणखार होता. परंतु इ.स. पूर्व २६१ च्या कलिंग युद्धानंतर "रक्तपात आणि प्रचंड हाहाकार पाहून त्याचे मन द्रवीत

झाले आणि प्रेतांच्या ढिगा-यातून नविन अशोकाचा जन्म झाला". सम्राट अशोकाला रण मैदानावर उपगुप्त या भिक्षुने बौद्ध धर्माची दिक्षा दिली आणि सम्राट अशोक तेव्हापासून बौद्ध धर्माचा प्रसारक बनला. त्याने जगाला शांतीच्या मार्गाने जिंकण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी पुर्णतः 'शस्त्राचा त्याग करून बौद्ध धर्मात सांगीतलेल्या उपदेशानुसार अनुकरण करू लागला. त्यांनी बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी ८४,००० स्तुपांची रचना करून बौद्ध धर्माची पताका संपुर्ण जगात फिरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या अनुयायांना चिन, जापान, इंडोनेशिया, ब्रम्हदेश, थायलंड, फिडलंड या देशात पाठविले. तसेच स्वतःचे दोन मुले संधमित्रा आणि महेंद्र यांना सुद्धा श्रीलंकेत पाठवून बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला होता. सम्राट अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्माचा विकास हा सर्वोच्च स्थानावर होता. एक राजा या नात्याने त्यांनी बौद्ध धर्माचा प्रसार तर केला सोबत त्यांनी सामाजिक सुधारणा सुद्धा केल्या. प्राणीमात्रांच्या हिंसेवर बंदी घातली. अशाप्रकारे सम्राट अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्माची भरभराट झाली होती.

बौद्ध धर्माचा पतन :-

सम्राट अशोकाचा वंशजे बृहद्रथ याला त्याचा सेनापती पुष्पमित्र शुंगाने वध केल्यामुळे बौद्ध धर्माच्या पतनाला सुरुवात झाली. त्याने एक बौद्ध धर्मियाची मान कापून आणणा-या व्यक्तीला बक्षिसे जाहीर केली, त्यामुळे अनेक बौद्ध धर्मियांची हत्या त्यावेळी करण्यात आली. त्या काळामध्ये वैदिक धर्म पुढे येऊन बौद्ध धर्माचा प्रसार मंदावला होता. तरीही नालंदा, तक्षशिला, विक्रमशिला या विद्यापिठातून बौद्ध धर्माचा प्रसार अजूनही चालू होता. त्यावेळी गौतम बुद्धाच्या मृत्युनंतर राजगृह, वैशाली, पाटलीपुत्र, कुंडलवन आणि कन्नोज येथे बौद्ध धर्म परिषद होवून बौद्ध धर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार ह्या परिषदांमधून होऊ लागला होता.

हर्षवर्धनाच्या काळात कन्नोज धर्म परिषद उधळून लावण्यासाठी तिन हजार ब्राम्हणांनी कटकारस्थान रचले होते. परंतु हर्षवर्धनाच्या सतर्कतेने ही परिषद शांततेने पार पडली. या परिषदेमध्ये हयुएनत्संगच्या जिवाला सुद्धा धोका होता. परंतु हर्षवर्धनाच्या कठोर निर्णयामुळे ही परिषद यशस्वी पार पडली. त्यानंतर अल्लाउद्दीन खिलजीने बौद्ध धर्मीय विद्यापिठांचा विनाश केला आणि बौद्ध धर्मावर अशाप्रकारे अनेक आघात होत गेले, तरी बौद्ध धर्माने आपले स्थान जगामध्ये कायम टिकवून ठेवले.

आजच्या आधुनिक युगामध्ये जगात शांतता नांदावायची असेल तर बौद्ध धर्माशिवाय पर्याय नाही. आज प्रत्येक देश हा मृत्यूच्या छायेखाली वावरत आहे. अणुबहम्ब,

हायड्रोजन बहम्ब आणि न्यूट्रहन बहम्ब एवढे प्रचंड हानीकारक बहम्ब आहेत की एकाच बहम्बने जगाचा विनाश होऊ शकतो, तो विनाश वाचविण्यासाठी गौतम बुद्धाने सांगितलेला अहिंसा आणि शांतीचा मार्गच जगाला तारु शकतो.

बौद्ध धम्माचा पुनः उदय आणि परिवर्तन :-

भारतीय हिंदू समाजातील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतील कलंकीत व्यवस्था म्हणजे जातीव्यवस्था होय. माणसा-माणसात विषमता निर्माण केल्याशिवाय सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक समानता प्रस्थापित होवू शकत नाही. जात हा शब्द समान दर्जाचा नाही. जात हा असामान्यतेवर आधारित आहे. वैदिक सांस्कृती मध्ये स्पृश्य-अस्पृश्य असा भेद निर्माण केला जात होता. जनावराप्रमाणे माणसाला वागविले जात होते, त्यांना कुठेही पाणी पिण्याचा हक्क नव्हता, गावात शिरण्याचा सुद्धा त्यांना हक्क नव्हता, वेशीवरच त्यांना राहावे लागे, त्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी यांना माणसात आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. ते म्हणाले, “जाळा ते अध्यात्म भांडवली ऐका। चुलीमध्ये फेका। कर्मयोग” अशाप्रकारे त्यांनी वैदिक धर्माच्या कर्म सिध्दांतावर टिका टिप्पणी केली. इ.स. १९३५ मध्ये येवला या ठिकाणी घोषणा केली की, “मी हिंदु म्हणून जन्माला आलो तरी हिंदु म्हणून मरणार नाही” तेव्हापासून जगातल्या संपूर्ण धर्म ग्रंथाचा २१ वर्ष अभ्यास करून निष्कर्ष काढला की, कोणता धर्म आपल्या दलीत बांधवांसाठी योग्य राहिल की जो धर्म स्विकारल्याने आपल्या दलीत बांधवांचा लवकर विकास होईल. शेवटी त्यांनी बौद्ध धम्माचा स्विकारण्याचा निर्णय घेतला. १४ अहक्टोबर १९५६ ला लाखो-करोडो अनुयायांसमवेत नागपूरला बौद्ध धम्माची शिक्षा घेतली व दिली सुद्धा. त्यानंतर चंद्रपूर या ठिकाणी १६ अहक्टोबर १९५६ ला आपल्या लाखो बांधवांना बौद्ध धम्माची शिक्षा दिली. कारण हा धर्म कर्मकांड, व्रतवैकल्ये, पुजापाठ, यज्ञयोग यांच्या जंजाळातून दलीत बांधवांची सुटका करून त्यांचा विकास करावयाचा होता, त्यासाठी फक्त एकमेव धर्म विज्ञानवादावर आधारित असलेला तो म्हणजे बौद्ध धम्म होता. त्यासाठी त्यांनी लाखो बांधवांना बौद्ध धम्माची शिक्षा दिली. त्या धम्माची प्रसार मोठ्या प्रमाणात भारतामध्ये केला.

भारतातील बौद्ध धम्म हा आशिया खंडातील सर्व देशात विस्तारीत होत गेला. बौद्ध धम्म हा वैज्ञानिक दृष्टीकोन जोपासणारा असून जगाला शांतीचा संदेश देणारा आहे. बौद्ध धम्म हा जगातील असा एक धर्म आहे की, संपूर्ण मानवी समाजामध्ये समानतेची, बंधुत्वाची आणि

सर्वांना समान न्याय देणारी संकल्पना आहे. भारतातील बौद्ध धर्म हा जगामध्ये विकासाच्या मार्गाला नेणारा आहे. बौद्ध धम्माची मानवी विकासाच्या दृष्टीने उपयोगिता अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. मानवाच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विकासा करिता गौतम बुद्धाने सांगितलेली स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मुल्ये स्विकारल्या शिवाय कोणत्याही देशाचा विकास होवू शकत नाही त्यामुळे बौद्ध धम्माचे दृष्टीकोण भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवतेचा, समानतेचा, स्वातंत्र्याचा संदेश देवून भारतामध्ये निर्माण झालेली जातीव्यवस्थेतुन जो शुद्ध-अतिशुद्धांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करून दिले. एक ना एक दिवस भारतीय बहुसंख्यांनी असलेले ओबीसी, एस.सी, एस.टी. आणि अल्पसंख्यक बहुजनांच्या हातात सत्ता प्राप्त होईल अशी मनोकामना व्यक्त करून असे विषद केले की, देशात पसरलेली विषमतावादी दृष्टीकोणचा खत्मा केल्याशिवाय सर्वसमावेशक धोरण स्वीकारून बहुजनांचा विकास होणार नाही. असा महान संदेश दिलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. प्रदीप शालिग्राम मेश्राम : विदर्भातील बुद्ध धम्माचा इतिहास, शिल्पा प्रकाशन, त्रिमुर्ती नगर नागपूर २२. १० ऑगस्ट १९९३.
२. आचार्य धनंजय, १९९६, प्राचीन भारताचा इतिहास साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. आंबेडकर बाबासाहेब, बुद्ध आणि त्यांचा धर्म
४. किर धनंजय, डह. बाबासाहेब आंबेडकर.
५. होवाळ रविनंद, धर्मातराची पन्नास वर्षे
६. पानतावणे गंगाधर, दलित साहित्य - चर्चा आणि चिंतन
७. वैद्य सुमन, कोठेकर, भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
८. डह. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, सुगत प्रकाश, पुणे.
९. हांडेकर डी.वाय., डह. आंबेडकरांचे विज्ञान.